

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
Preddiplomski studij: Hrvatski jezik i književnost i povijest

Valentina Milković

BERLINSKI KONGRES I NJEGOVE POSLJEDICE ZA BOSNU I
HERCEGOVINU

Završni rad

Mentor Doc.dr.sc. Zlatko Đukić

Osijek, 2014.

SAŽETAK

U Bosni i Hercegovini se određene gospodarske i političke reforme počinju provoditi još za vrijeme osmanske vlasti odnosno Topal Osman-paše. Unatoč njima pobune protiv vlasti bile su sve učestalije i sve većih razmjera, a najveća je Hercegovački ustanak iz 1875. godine. Zbog nestabilnosti u Bosni i Hercegovini i sve jačeg utjecaja Rusije na Balkanu nakon rusko-turskog rata doći će do Berlinskog kongresa 1878. na kojem će velike sile krojiti karte istočnoeuropskih odnosno balkanskih zemalja. Među ostalim odredbama Berlinskog kongresa je i ta da Bosna i Hercegovina ostaje sastavni dio Osmanskog Carstva, ali pod okupacijom Austro-Ugarske. Odmah nakon Kongresa izvršena je vojna okupacija zemlje te je suzbijen otpor stanovništva, a sklopljen je i sporazum sa Osmanskim Carstvom poznat kao Carigradska konvencija. Austro-Ugarska je počela provoditi reforme, no uz zadržavanje mnogih osmanskih zakona. Poticao se razvoj školstva i gospodarstva, jačala je trgovina, gradile su se ceste i željeznice, a izgrađene su i mnoge javne zgrade, banke i hoteli po uzoru na one u ostatku Monarhije. Sukob triju vjera odnosno triju nacija nastavljao se pa i jačao kroz okupacijsko razdoblje, a razvojem političkog života pretvorit će se u sukob političkih stranaka koje će nakon aneksije 1908. godine raspravljati o ustavu Bosne i Hercegovine. Zemaljski ustav – jedna od važnijih posljedica do koje je dovela austrougarska uprava proglašen je 1909. godine.

Ključne riječi: Berlinski kongres; Bosna i Hercegovina; okupacija; aneksija

SADRŽAJ

1. UVOD.....	3
2. STANJE U BOSNI I HERCEGOVINI PRIJE AUSTROUGARSKE OKUPACIJE....	4
2.1. Hercegovački ustanak	5
3. BERLINSKI KONGRES.....	7
3.1. Odredbe Berlinskog kongresa	7
4. OKUPACIJA BOSNE I HERCEGOVINE.....	9
4.1. Otpor stanovništva	10
4.2. Državnopravni položaj	11
4.3. Školstvo i vjera.....	12
4.4. Gospodarstvo.....	14
4.4.1. Agrarno pitanje.....	15
5. ANEKSIJA BOSNE I HERCEGOVINE.....	17
5.1. Diplomatska kriza.....	17
5.2. Utjecaj aneksije na život u Bosni i Hercegovini.....	18
5.3. Proglašenje Ustava.....	19
6. ZAKLJUČAK	20
7. POPIS LITERATURE.....	21

1. UVOD

U povijesti Bosne i Hercegovine Berlinski kongres zauzima važno mjesto. Nakon njega nakon dugog razdoblja turske vladavine upravu nad Bosnom i Hercegovinom dobila je Austro-Ugarska. Cilj ovog završnog rada je navesti odredbe koje su donesene na Berlinskom kongresu, sažeto prikazati stanje u Bosni i Hercegovini prije Kongresa te navesti sve posljedice koje će Kongres na nju imati od vojne okupacije koju je bilo potrebno poduzeti pa do donošenja Zemaljskog ustava. Ovim radom pokazat će se kakav je utjecaj okupacija i kasnije aneksija Bosne i Hercegovine imala na državnopravni položaj Bosne i Hercegovine, koje su bile posljedice na gospodarstvo, školstvo te pitanje vjere koje je specifično jer se veže uz nacionalnost.

2. STANJE U BOSNI I HERCEGOVINI PRIJE AUSTROUGARSKE OKUPACIJE

U razdoblju koje je prethodilo austrougarskoj okupaciji u Bosni i Hercegovini provodile su se razne gospodarske i političke reforme. Provodio ih je Topal Osman-paša - turski državnik koji je sudjelovao kako u svojoj islamskoj tako i u europskoj kulturi toga doba. Što se tiče Bosne i Hercegovine podigao je muslimanske škole u Sarajevu, a i kršćanskim je zajednicama dao dopuštenje da podignu svoje škole. Također, Topal Osman-paša nabavio je tiskarski stroj na kojem su se mogle tiskati školske knjige i tjednik *Bosna* koji je bio tiskan na slavensko-bosanskome i turskome jeziku. Utemeljio je i *Knjižnicu arapskih, perzijskih i turskih djela* u Begovoj džamiji, pridonio je i gradnji cestovne mreže tako što je dovršio glavnu cestu od Sarajeva do Bosanskoga Broda kao i željezničku prugu od Banje Luke do granice s Hrvatskom. Prvu javnu bolnicu u Bosni izgradio je u Sarajevu i to za bolesnike svih vjeroispovijesti. Što se tiče političkih reformi uveo je novi sustav novačenja muslimana 1865. godine. Obecao je da unovačeni vojnici neće ratovati izvan Bosne, a primio je i 1000 dragovoljaca. Iduće je godine proveo reforme *Zakona o reformama u provincijama*. Reorganizirao je strukturu vlasti bosanskog *ajaleta* koji se od tada zove *vilajet*, osnovao nove sudove i podijelio bosansko-hercegovačko područje na sedam *sandžaka*. Iz svakog su sandžaka tri zastupnika (dva muslimana i jedan kršćanin) odlazila u Savjetodavnu skupštinu koja se sastajala jednom godišnje kao bi savjetovala namjesnika o gospodarskim i financijskim pitanjima. Drugo savjetodavno tijelo bilo je malo Izvršno vijeće koje su činili trojica muslimana, dvojica kršćana i jedan židov, a sastajali su se dva puta tjedno pod predsjedanjem namjesnika. Iako savjetodavna, oba tijela su bila veliki napredak u odnosu na proteklih 400 godina kako se obavljala vlast.¹

Topal Osman-paša je pokušao riješiti jedan od najvećih problema osmanske vlasti u Bosni, a to je bio odnos između seljaka i zemljoposjednika. Dekretom se 1859. nastojalo zakonski odrediti dužnosti seljaka koji rade na *agalucima*. Seljak je plemiću morao dati trećinu ljetine nakon što mu se prvo odbila državna desetina. Osim tih 40 posto ukupnih prihoda koje je morao dati, seljak je morao plaćati i druge državne namete poput poreza koji se plaćao u zamjenu za vojnu službu. Plemići su se morali pobrinuti za smještaj seljaka te održavanje i obnovu kuća. Seljaci su imali pravo napustiti plemića, a mogli su i biti otpušteni u slučaju da nisu zadovoljavali na poslu ili plaćali namete, no uz odobrenje državnih službenika. Ipak ovi

¹ Darko Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, Alineja, Zagreb, 2005., str. 86.-87.

propisi su se odnosili samo na *agaluke*, a ne na *begluke* gdje su begovi mogli ugovarati odnose sa seljacima kakve su god htjeli. Krajem šezdesetih godina 19. stoljeća sve je više bilo javnog negodovanja protiv državnih poreznika, a ne protiv plemstva. Pravoslavni i muslimanski seljaci često su zajedno prosvjedovali kao u bosanskoj Posavini 1868. te u Foči 1869. godine što je dokaz da su nemiri bili gospodarske, a ne vjerske naravi. Unatoč tome muslimanski svećenici i hodže sve više s neprijateljstvom gledaju prema kršćanima koji imaju svoje zaštitnike. Ruska vlada i njezina konzularna predstavništva promiču pravoslavnu crkvu, dok se Austro-Ugarska zauzimala za katolike. Iako hodže huškaju muslimane protiv kršćana, uzroci sloma osmanske vladavine su ekonomske i političke prirode, a započeli su u Hercegovini.²

2.1. Hercegovački ustanak

Žetva je 1874. godine u Hercegovini potpuno podbacila, no lokalni poreznici svejedno oštrim mjerama pokušavaju naplatiti porez. Kršćanski seljaci nakon toga iz okolice Nevesinja bježe u planine kako bi izbjegli plaćanje državi desetine ili osmine svoje ljetine. S vremenom su se svi seljaci s tog područja odmetnuli u planine te pružali oružani otpor vlastima, a ustanak na tome području bio je vrlo osjetljivo pitanje zbog blizine crnogorske granice.³

Taj ustanak iz 1875. iako je bio ograničen na pogranična područja Hercegovine, Bosanske Krajine i zapadnog dijela Posavine, imao je značaj općeg ustanka. Osim kmetova seljaka čijem je nezadovoljstvu uzrok bilo poljodjelstvo, u ustanak se uključuje i srpsko građansko stanovništvo koje je preko Pravoslavne crkve bilo u vezi sa Srbijom te su već i javno iskazivali lojalnost srpskoj državi. Srpsko građanstvo je preuzelo političko vodstvo ustanka i dalo mu karakter nacionalno-oslobodilačkog pokreta. Ovaj ustanak je premašio sve dotadašnje ustanke po snazi, opsegu, masovnosti, organizaciji i određenosti kao šireg političkog programa koji nadilazi agrarno pitanje. Ustaniци su uspjeli tri godine odolijevati turskim napadima te su i sami prelazili u napade.⁴

Vojska koju je u Hercegovini okupio bosanski namjesnik 1875./1876. bila je okrutna, ali nedjelotvorna. Neki begovi su mobilizirali vlastite neregularne jedinice *baši-bozuke* koje su terorizirale seljake iz straha od općeg prevrata u Bosni. Brojna sela su spaljena, najmanje 5 000 seljaka je pobijeno, a do kraja 1876. broj izbjeglica iz Bosne i Hercegovine narastao je na

² D. Dukovski, Isto, str. 187.

³ D. Dukovski, Isto, str. 188.

⁴ Skupina autora, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2.dio, Bosna, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb MCMLVI, str. 50.

100 000. Tijekom ustanka u Bosnu su dolazili brojni dragovoljci iz Srbije, Slavonije, Hrvatske, Slovenije te Rusije uvjereni kako će doći do velikog buđenja Južnih Slavena. Ta lokalna kriza poprimit će međunarodni karakter nakon što se pročulo za sličan ustanak u Bugarskoj te nakon što Srbija i Crna Gora 1876. objavljuju rat Osmanskom Carstvu. Srbija je planirala anektirati Bosnu, a Crna Gora Hercegovinu, što će izazvati još veće neprijateljstvo bosanskih vlasti prema pravoslavnom stanovništvu. Osmanskom će Carstvu rat objaviti i Rusija 1877., a njezine postrojbe napredovat će prema Istanbulu. Rusija će tako biti sila koja će diktirati odredbe mirovnog ugovora – Sanstefanskog mira. Prema tome ugovoru Bugarska se znatno proširila i stekla gotovo potpunu samostalnost, a Bosna je ostala u Osmanskom Carstvu, ali uz obavezu provođenja reformi. Nakon ugovora bosanski su begovi željeli upravljati autonomnom Bosnom u Carstvu te od države stvorili takozvano *klijalište nemira* što nikako nije bio interes europskih velesila. Stanje u Bosni, pokušaj smanjenja utjecaja Rusije na Balkanu i krojenje novih zemljovida razlozi su Berlinskog kongresa koji će se održati 1878. godine.⁵

⁵ D. Dukovski, Isto, str. 189.

3. BERLINSKI KONGRES

Ustanak protiv Osmanlija u Bosni i Hercegovini 1875. bio je prva teška kriza Bismarckova sistema. To je nagnalo njemačkog vladara Bismarcka da se više angažira oko rješavanja istočnog pitanja. Bismarck je odlučio iznijeti problem ostalim europskim silama na međunarodnom kongresu u Berlinu. Motivi njegove aktivnije uloge oko pitanja, koje nije bilo poseban problem za Njemačku jer ona na tom prostoru nije imala vlastitih interesa, utvrđuju se i dalje. Jedan od motiva mogao je biti taj da Bismarck nije želio izgubiti kontrolu nad europskim sustavom međunarodne politike, a drugi bi mogao biti osiguranje puta za veliki strateško-ekonomski prodor na istok. Rat između Rusije i Osmanskog Carstva koji je trajao od 1877. do 1878. godine završen je mirovnim sporazumom u San Stefanu. Tim mirom Rusija se neznatno proširila na crnomorsko područje, ali još važnije osigurala je prevlast nad balkanskim područjem postigavši nezavisnost za Bugarsku, Rumunjsku, Srbiju i Crnu Goru, a autonomiju za Bosnu i Hercegovinu. Iako je mobilizirala svoje trupe u Dalmaciji, Austro-Ugarska je željela diplomatsko rješenje. Njemačka koja nije imala direktne interese na Balkanu imala je ulogu posrednika. Bismarck nije želio pokvariti dobre odnose s Rusijom te je Kongres započeo pod njegovim presjedanjem vrlo mirno. Svoja poslanstva na Kongresu imale su Njemačka, Rusija, Austro-Ugarska, Velika Britanija, Osmansko Carstvo, Francuska i Italija. Kongres je trajao od 13. lipnja do 13. srpnja 1878. te su na njemu donesene brojne odredbe.⁶

3.1. Odredbe Berlinskog kongresa

Velika Bugarska koja je bila svojevrсни vazal Rusije na Berlinskom kongresu je izgubila Makedoniju te područje blizu Carigrada koje je vraćeno Osmanskom Carstvu. Cijela država podijelila se na dva dijela. Uža Bugarska odnosno područje sjeverno od Balkana predstavljalo je vazalnu kneževinu koja je bila pod suverenitetom sultana, a na jugu države osnovana je Istočna Rumelija koja je bila pod sultanovom političkom i vojnom vlašću, ali s administrativnom autonomijom te kršćanskim guvernerom kojega je na čelo imenovala Velika Porta na pet godina. Što se tiče Makedonije ona je ostala pod osmanskom vlašću. Bosna i Hercegovina ostala je sastavni dio Osmanskog Carstva, ali administrativna uprava bila je pod Austro-Ugarskom. Rumunjskoj, Srbiji i Crnoj Gori priznata je samostalnost te se

⁶ Skupina autora, *Povijest 16: Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa, (1914.-1936.)*, Jutarnji list, 2008., str. 25.-26.

Crna Gora proširila na Bar i priobalje, no nije smjela posjedovati mornaricu, a njezine teritorijalne vode iznad područja rta Oštro bile su povjerene Austro-Ugarskoj. Rumunjska je morala Rusiji vratiti Besarabiju te lijevu obalu delte Dunava, a umjesto toga dobila je Dobrudžu. Plovidba Dunavom bila je slobodna i zbog toga su se utvrde morale porušiti. Vojnim brodovima je bilo zabranjeno ploviti tjesnacima Dardaneli i Bospor. Na početku Kongresa Grčka je zahtijevala Albaniju, Epir, Tesaliju i Kretu, a podržale su ju Britanija, Italija i Francuska. Grčki je zahtjev za ostale sudionike bio prevelik te su Grčkoj neznatno promijenjene granice samo prema Tesaliji i Epiru. Batumi je proglašena slobodnom lukom. Sile koje su imale najveće koristi su sile koje nisu sudjelovale u ratu, a to su Austro-Ugarska i Velika Britanija. Velika Britanija je prije samog Kongresa sklopila tajni ugovor s Osmanskim Carstvom na temelju kojeg je onda dobila pravo na zauzimanje Cipra kao zahvalu za zaštitu osmanskih interesa. Cipar je za Britaniju bio strateški važan jer je s tog područja mogla kontrolirati Egipat, Siriju i Malu Aziju. Austro-Ugarska dobivši kontrolu nad Bosnom i Hercegovinom postaje nova balkanska sila. Talijanska diplomacija i javnost bile su razočarane jer su se same nadale područjima na koje je pravo polagala talijanska *iredenta*. Sve odredbe Berlinskog kongresa su veoma utjecale na europsku politiku i međunarodne odnose u kojima će doći do određenih promjena. Austro-Ugarska se počela sve više približavati Njemačkoj, a razočarana Rusija pripremat će se za sporazum s Francuskom. Podjela Balkana stvorila je teškoće koje će rasplamsati suparništvo Austro-Ugarske i Rusije. Također dolazit će i do lokalnih problema poput pitanja Makedonije i Rumelije koje se nastoje riješiti osmanske dominacije te do otvaranja pitanja srpskog pokreta u Bosni i Hercegovini koji je nastojao provesti ujedinjenje sa Srbijom.⁷

⁷ Skupina autora, 2008., Isto, str. 26.-27.

4. OKUPACIJA BOSNE I HERCEGOVINE

I prije samog Berlinskog kongresa Austro-Ugarska je započela s pripremama na okupaciju. Tadašnji ministar vanjskih poslova Gyula Andrassy pokušao je izbjeći bilo kakav ozbiljniji otpor dajući materijalna obećanja feudalcima, političke ustupke sultanu te šireći propagandu u narodu. Većina muslimanskog i dio srpskog naroda nisu povjerovali u austrijska obećanja te si kao jedini cilj postavljaju sprečavanje okupacije i ostvarenje autonomije predviđene Sanstefanskim ugovorom. Porta i vodeći ljudi Bosne i Hercegovine polako su pristajali na okupaciju što je dodatno razbjesnilo narod. Osnivaju Narodnu vladu koja 28. srpnja 1878. preuzima vlast u Sarajevu te ostalim dijelovima države. Isključili su tursku upravu i formirali vojsku. Svim sposobnim muslimanima između 15. i 70. godine bilo je naređeno pristupanje vojsci, a pozivalo se i kršćane. Glavni zapovjednik vojske bio je Smail-beg Selamnović Taslidžak, a glavni vođe pokreta su nakon posljednje održane sjednice 5. kolovoza poslani na bojište.⁸

Muslimani koji su se opirali okupaciji bili su ne samo nagovoreni već i naoružani od strane Porte. Sultan je čak nagovorio fanatika Hadži-Kodžu da propovijeda sveti rat što je ovaj i učinio te pokrenuo nekoliko turskih regimenta regularne vojske protiv Austrijanaca.

Carske trupe su u četiri kolone prešle granicu na Savi – preko Broda, Šamca, Velike Gradiške i Kostajnice. Pri prelasku nisu imale poteškoća te su se odmah spojile i polako prodirale u zemlju. Austrijske snage 7. kolovoza su potukle kod Zapeća jedan odred regularne turske vojske, a 10. kolovoza dolaze do klanca Vranduk i spajaju se s drugom kolonom koja dolazi od Jajca. Dvije trupe zajedno 16. kolovoza pobjeđuju na Han Bjelalovcu da bi 19. kolovoza zauzele Sarajevo. Tim pobjedama borbe su trebale prestati, no muslimansko stanovništvo su neprestano uznemiravali Arnauti i Turci koje je Porta slala i poticali ih na pobunu. Muslimansko stanovništvo, neobrazovano, nije shvaćalo da im je približavanje Austriji u interesu jer Austrija je ta koja donosi civilizaciju, blagostanje i mirno uživanje svojih prava.⁹ Okupaciju je vodio Hrvat, barun Josip Filipović, a tijekom nje poginulo je nekoliko tisuća ljudi, od toga najviše Hrvata. Uz Hrvate ratovali su i Slovenci, Srbi te drugi slavenski narodi iz Monarhije.¹⁰

⁸ Skupina autora, 1956., Isto, str. 51.

⁹ Pierre Coquelle, *Historija Crne Gore i Bosne*, Historijski Institut Crne Gore, 1998., str. 187.

¹⁰ Dragutin Pavličević, *Kratka politička i kulturna povijest Bosne i Hercegovine*, Hrvatski informativni centar, Zagreb, 2000.

4.1. Otpor stanovništva

Austro-Ugarska se u prvih nekoliko godina okupacije morala suočiti s brojnim poteškoćama od uređenja vlasti pa do otpora stanovništva koje se nije mirilo s okupacijom. Poseban problem bile su izbjeglice, njih 200 000 koje je trebalo vratiti u zemlju i stanovništvo koje je pružalo otpor. I dalje su izbijale pobune, najčešće u dijelovima Hercegovine koje je Crna Gora smatrala svojima. Tako je izbila opet pobuna oko Nevesinja 1879., a 1881. izvršen je ozbiljan napad na vojne postrojbe kod Gacka. Austro-Ugarska kako bi smirila stanje i stekla povjerenje stanovništva Hercegovine i izbjeglica osniva posebnu lokalnu *miliciju* pod imenom *panduri*. Taj potez nije previše doprinio sigurnosti jer su se često i sami panduri pobunili i odmetnuli u hajduke. Novodoneseni vojni zakon prema kojemu su svi Bosanci dužni služiti austrougarsku vojsku izazvao je nove nemire.¹¹

U siječnju 1883. na području Hercegovine djelovalo je nekoliko većih družina pobunjenika koji se u austrijskim službenim spisima nazivaju *banditima*. Među pobunjenicima osim zapovjednika pandura bili su i seoski knezovi te se nisu bavili samo razbojništvom već su vršili napade na žandarmerijske stanice i vojne ophodnje. Vlasti su nakon što je jedna pješачka kolona bila prisiljena na povlačenje angažirale veće vojne snage, a borbe su se vodile u okolici Foče te u planinama između Foče i Sarajeva. To je bila jedna od posljednjih pobuna protiv austrijskih vlasti. Austrougarske postrojbe su uspjele savladati pobunjenike kojih je bilo oko 1000 podijeljenih na jedan odred pravoslavaca, jedan muslimana te dva mješovita odreda. Borbe su trajale od veljače pa do srpnja kada su se svi *banditi* predali. Hajdučija će se u Hercegovini nastaviti i u sljedećih desetak godina, no nikada u takvoj mjeri. Većeg otpora kasnije nije bilo zbog toga što su oni nepomirljivi protivnici novoga režima u najvećoj mjeri napustili zemlju. Većina njih bili su muslimani koji su pobjegli u Tursku ili iz religioznih razloga ili iz straha da će ih stići pravda odnosno odmazda zbog svih zločina koje su vršili nad kršćanima posljednjih godina otomanske vladavine. Točnih podataka o broju iseljenika nema, a suvremeni se povjesničari upravo oko toga žestoko spore. Brojevi variraju između tristo i šezdeset tisuća, a prema Malcomu najrealniji broj bio bi oko 100 000 ljudi, no svakako se radi tek o pukom nagađanju.¹²

¹¹ Noel Malcom, *Povijest Bosne, Erasmus svjedocanstva*, Zagreb- Sarajevo, 1995., str. 189.

¹² N. Malcom, Isto, str. 190.-191.

4.2. Državnopravni položaj

Nakon vojne pobjede muslimanskih jedinica Austro-Ugarskoj je preostalo sklopiti sporazum s osmanskim vlastima. Prema Carigradskoj konvenciji koja je sklopljena u travnju 1879. vrhovnička prava sultana neće biti dovedena u pitanje, turski novac će ostati u uporabi, svi prihodi Bosne trošit će se u samoj Bosni, u upravnom aparatu bit će zaposleni turski službenici i rođeni Bosanci, muslimani će uživati punu vjersku slobodu, ime kalifa-sultana će se i dalje spominjati u molitvama petkom i slično. Austro-Ugarska je od početka samo djelomično poštivala te odredbe. Turski je novac povučen iz uporabe, a u upravnom aparatu zaposleni su građani koji su doselili iz Austro-Ugarske. Bilo je jasno da odredbu o trošenju prihoda Bosne unutar zemlje neće poštivati s obzirom na činjenicu da su upravo prirodna bogatstva bila ono što je Austrija željela imati u svojim rukama i gospodariti njima na način koji bi njima najviše koristio. Pored toga važnu ulogu imalo je primorje odnosno zaleđe dalmatinske obale koje je bilo strateški vrlo važno za Austriju. Bosna se tako priključila austrougarskoj carinskoj uniji te su se njeni prihodi mogli trošiti bilo gdje u Carevini. Vidljivo je bilo da sultan više neće moći imati mogućnost pripajanja okupiranih pokrajina Osmanskom Carstvu, a jedina mogućnost je zapravo bila potpuna aneksija.¹³

Što se tiče zakonodavstva ono je pripadalo vladaru, a zakonske projekte predlagalo je zajedničko Ministarstvo financija odnosno Zemaljska vlada. U svim poslovima koji se tiču isključivo Bosne i Hercegovine puno vladalačko pravo je imao monarh, a opće narodno predstavništvo nije postojalo sve do 1910. godine. Austro-Ugarska je sama po sebi bila parlamentarna država i imala odgovorne vlade, no Bosna i Hercegovina je bila državna zemlja – *corpus separatum* u kojoj se upravljalo apsolutistički te narod nije imao nikakav utjecaj na rad zakonodavnih tijela ili vlade. Zakonima se uspostavio odnos Bosne i Hercegovine s Monarhijom kao cjelinom te sa Austrijom i Ugarskom kao posebnim državama Monarhije. U Bosni su se sukobljavali interesi Austrije i Ugarske naročito po pitanju financija i željeznica. Pored toga je Bosna i Hercegovina je imala neriješen međunarodni položaj jer zbog suvereniteta turskog sultana međunarodni položaj Bosne i Hercegovine nije se mogao izmijeniti bez direktnog sporazuma Turske i Austro-Ugarske. Zbog toga narod Bosne i Hercegovine imao je dojam da nova vlast nije čvrsta ni definitivna te je takvo stanje izazivalo nesigurnost, a to će se pokazati u javnim manifestacijama prilikom objavljivanja novih zakona.¹⁴

¹³ D. Dukovski, Isto, str. 223.-224.

¹⁴ Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958., str. 20.-21.

U Bosni su bili vojni zakoni, ali krajem 1878. izdana je proklamacija kojom je potvrđeno da osmanski zakoni ostaju na snazi do daljnjega odnosno dok se ne zamijene austrougarskima ili novim zakonima donesenima posebno za Bosnu i Hercegovinu. Zadržali su se i šerijatski sudovi islamskog svetog zakona koji su se odnosili na muslimanske vjernike. Gledajući općenito zadržana je osmanska upravna struktura, jedino su se nazivi i osoblje izmijenili. Zadržana je tako podjela na *sandžake*, samo što su se preimenovali u *Kreise* (okruge), niže teritorijalne jedinice *kadiluci* u *Bezirke* (kotare) na čijem je čelu bio *Bezirksvorsteher* (predstojnik kotara).¹⁵

4.3. Školstvo i vjera

Odmah po okupaciji osnivane su državne osnovne škole koje će se nazivati narodne osnovne škole, a s obzirom da su ih pohađala djeca svih triju konfesija nazivane su i komunalnima. Škole su bile četverorazredne i mješovite, a nastava se održavala po suvremenim pedagoškim principima. Naravno, austrougarske vlasti su kroz nastavu nastojale stvoriti vjerne i lojalne podanike Austro-Ugarske Monarhije. Učila su se oba pisma (latinica i ćirilica) te njemački jezik koji je čak neko vrijeme bio obavezan. Osim tih narodnih škola postojale su i srpske, muslimanske i hrvatske konfesionalne škole. Austro-Ugarska je zatekla 56 srpskih konfesionalnih škola i dopustila im da nastave svoje djelovanje, no uz nadzor političkih vlasti koje su mogle zabraniti nepoćudne udžbenike, smijeniti nepoćudne učitelje i slično. Broj takvih škola i učenika koji ih je pohađao se s vremenom povećavao i to sve do 1914. godine kada će sve srpske škole biti zatvorene, a mnogi učitelji uhićeni ili protjerani. Postojale su i muslimanske konfesionalne škole – mektebe. U tim se školama učio Kuran i druge vjerske knjige na turskom i arapskom jeziku. Nije se vodila evidencija o pohađanju nastave, nije bilo podjele na razrede; općenito nastava je bila bez sistema i vodila se po nahođenju hodže. Austrougarske vlasti osnovat će 1893. školu za obučavanje nastavnika. Željeli su poboljšati nastavu i uključiti i druge predmete. Učitelji su nastavili predavati samo Kuran, no sada nešto praktičnije podijeljeno i metodički. U hrvatskim konfesionalnim školama odnosno katoličkim nastavu su održavali franjevci, no s vremenom te će se škole postupno ukidati i pretvarati u komunalne.¹⁶

¹⁵ D. Dukovski, Isto, str. 224.

¹⁶ Skupina autora, 1956., Isto, str. 64.-65.

Vlasti su podigle 200 osnovnih, tri srednje, jednu tehničku i jednu učiteljsku školu, no samo je manji dio djece pohađao školu. Lokalne su vlasti nastojale uvjeriti stanovništvo u prednosti školovanja, a od 1910. osnovno školovanje postat će obavezno.¹⁷

Što se tiče stava prema narodima Bosne i Hercegovine Filipović je dobio uputu iz Carske vojne kancelarije da treba jamčiti sigurnost što se tiče imovine te ravnopravnost u postupanju s nacionalnostima i religijama. Ipak savjetuje se da svoju pažnju poklone njegovanju katoličkog elementa jer su se upravo katolici pokazali pouzdanima i prijateljski raspoloženima prema nastojanjima Monarhije. Osim katoličkog stanovništva potrebno je obratiti pažnju i na muslimansko stanovništvo te mu pružiti osobnu zaštitu jer oni ne samo da imaju najveći zemljišni posjed već su i najnapredniji i najprosvjećeniji dio stanovništva. Također Filipoviću se preporučilo da muslimane i katolike ili dovede u određeni savez kako ne bi došlo do saveza muslimanskog i pravoslavnog stanovništva jer takav bi savez bio neprijateljski raspoložen prema okupaciji. Unatoč isticanju politike vjerske i nacionalne ravnopravnosti očito je (iz uputa Filipovića) da se vodila podvojena politika prema narodima. Koliko god je primarna zadaća bila spriječiti savez muslimanskog i srpskog stanovništva do njega je došlo na više mjesta – najviše u gradovima Sarajevu, Mostaru, Banja Luci i drugima. Postavlja se pitanje zašto je muslimansko stanovništvo pružilo takav otpor ako su se Filipović i njegova vojska ponašali u skladu s uputama iz Beča, dakle s posebnom pažnjom prema njima. Odgovor na to dao je sam Filipović pišući Beču gdje ističe da muslimansko stanovništvo niti je ugledno niti obrazovno, već fanatično prati svoje svećenstvo te jedino velika i pravedna strogost može dovesti *tu divlju i poživotnjenu gomilu* u okvire zakonitosti. Nakon toga postupci prema otporu muslimanskog stanovništva bili su vješanje, strijeljanje, zarobljeništvo i ostale represivne mjere.¹⁸

Austrougarske vlasti su imale i utjecaj na imenovanje velikodostojnika vjerskih zajednica. Od pravoslavnog patrijarha su dobili pravo imenovanja episkopa, a od pape pravo imenovanja katoličkih biskupa. Muslimani su imali svoju svećeničku hijerarhiju koja je bila nezavisna od Istanbula, a poglavara je imenovao austrougarski car. Od triju vjerskih zajednica najviše se razvijala Katolička crkva. Osim franjevac pojavljuju se i isusovci. Broj katoličkih vjernika je rastao, gradile su se katedrale i crkve, no svejedno vlasti nisu dopustile da katolici postanu privilegirana zajednica, već su koliko koliko promicale jednakost.¹⁹

¹⁷ N. Malcom, Isto, str. 196.

¹⁸ H. Kapidžić, 1958., Isto, str. 13.-15.

¹⁹ N. Malcom, Isto, str. 196.-197.

4.4. Gospodarstvo

Austro-Ugarska je željela razviti gospodarstvo u Bosni. Odobravali su posebne državne kredite i investirali u prometnu infrastrukturu i poljodjelstvo. Već u prve dvije godine izgrađena je željeznička pruga od hrvatske granice do Zenice u dužini od 190 km, a potom je u trećoj godini produžena pruga do Sarajeva (80km). Izgradnja pruga i cesta će se nastaviti pa je tako do 1907. godine izgrađeno 111 kilometara širokotračne pruge, 911 kilometara uskotračne pruge, kao i više od 1000 km glavnih cesta te isto toliko lokalnih putova sa 121 mostom. Iako su neke od tih pruga i cesta imale vojni značaj ne može se zanemariti snažan učinak koji su imale na gospodarstvo. U velikom zamahu bilo je šumarstvo i ugljenarstvo, a vadio se i bakar i krom. Osnovane su željezare i čeličane te nekoliko tvornica kemijskih proizvoda.²⁰

Habsburška je Monarhija u Bosnu slala svoju intelektualnu snagu – administratore, cestograditelje, arheologe, etnografe, rentijere. Sve blagodati carske vladavine našle su se u Bosni - veličanstvene javne zgrade, uzorne kasarne za okupacijsku vojsku, banke, hotele i kavane, dobru vodoopskrbu u administrativnim središtima i odmaralištima.²¹

Vlasti su nastojale pokazati stanovništvu Bosne kako da unaprijede poljoprivredu pa su tako organizirale ogledna dobra i ogledne vinograde nedaleko Mostara pa čak i ogledni ribnjak. Poučavali su seoske učitelje suvremenim metodama te su otvorili poljoprivrednu školu u Ilidži kraj Sarajeva. Utemeljili su ergele i osnivali konjske trke kako bi potaknuli stanovništvo na uzgoj konja. Unatoč svim tim poticajima bosansko stanovništvo je teško prihvaćalo nove metode i promjene koje su ipak prenamerno došle. Njima su bile draže stare turske staze od novih cesta, tovarna stoka od zaprežnih kola, a odbijali su i željezne plugove koje im je vlast nudila po niskim cijenama.²²

Unatoč novim i suvremenim metodama u obradi zemlje, poljoprivreda je bila primitivna i zapuštena. Različit je bio razvoj u pojedinim krajevima zemlje. Posavski su krajevi bili najbolje razvijeni zbog brojnih mjera i državnih dobara koja su ondje bila, ali i zbog stranih doseljenika koji su ondje naseljavani. Proizvodnja se proširila, uvedene su i neke nove kulture poput šećerne repe. U Hercegovini je znatno napredovao uzgoj duhana i južnog voća. Najmanje razvijeni bili su planinski, stočarski predjeli gdje je poljoprivreda ostala primitivna i ekstenzivna. Stočarstvo je bilo važnije od zemljoradnje u većini zemlje pa su vlasti uvodile

²⁰ D. Dukovski, Isto, str. 225.-226.

²¹ A.J.P. Taylor, *Habsburška Monarhija 1809.-1918.*, Znanje, Zagreb 1990., str. 189.

²² N.Malcom, Isto, str. 194.

plemenite vrste i međusobno ih ukrštavale kako popravile kvalitetu domaće stoke. Ipak, stočarstvo je ostalo na istom stupnju pa čak i nazadovalo. Kmeti koji su austrougarske vlasti nastavile podržavati bili su prepreka razvoju poljoprivrede. Kmetovi bi trebali snositi troškove obrade zemlje i uložiti dodatan trud, a veći prinosi bi išli agama i begovima.²³

Što se tiče trgovine ona se razvijala zahvaljujući tome što je Bosna i Hercegovina od 1879. bila dio Carinske unije. Uvozila se industrijska i kolonijalna roba, a izvozile su se sirovine – stoka, drvo, duhan. Unaprjeđenje trgovine nepovoljno je utjecalo na domaći obrt koji nije bio konkurentan uvoznim proizvodima. Prodirali su moderni zanati – cipelari, krojači, a oni koji nisu odgovarali suvremenim potrebama poput sabljara, bičakčija, tufekčija su propadali. Industrija i rudarstvo razvijali su se zahvaljujući prirodnim bogatstvima kojima je Bosna obilovala. Nije samo Austro-Ugarska forsirala tvorničku i rudarsku proizvodnju već i strani kapital koji je stizao u zemlju. Od prerađivačka industrije najrazvijenija je bila drvna industrija. Razvijenije su još bile građevinska, kemijska i prehrambena industrija.²⁴

4.4.1. Agrarno pitanje

Agrarno pitanje je bilo osnovni razlog društvenih sukoba u Bosni i Hercegovini kako pod turskom upravom tako i u novim okolnostima. Austro-Ugarska se odmah po zauzeću zemlje počela baviti agrarnim pitanjem, vršila je studijska ispitivanja agrarnih odnosa i nastojala regulirati odnos posjednika (čitluk –spahije) i zakupnika (kmeta) uvažavajući Safersku naredbu iz 1859. godine. No od te Saferske naredbe se zapravo nije otišlo ni korak dalje. Vlast se tada brinula o tome da posjednici samovoljno ne tjeraju kmetove sa posjeda, da se kmetovi ne preopterećuju zahtjevima na koje nisu obavezni i da ih posjednici ne sprječavaju u privrednoj djelatnosti. S druge strane vlast je pazila da kmetovi ne misle kako su okupacijom muslimanski posjednici lišeni svog pravnog položaja. Iz naredbi Zemaljske vlade primjećuje se da vlast nastoji održati na snazi turski agrarni zakon, a svaki neposluh kmetova će kažnjavati. Takva politika smetala je kmetovima i izazivala veliko nezadovoljstvo.²⁵

Vlast se nije odlučila na rješavanje agrarnog pitanja odnosno ukidanja kmetovskih odnosa jer su smatrali da se muslimanski posjednici ne smiju samo tako razbaštiniti, a za otkupljivanje zemljišta od strane države nije bilo dovoljno novca. Agrarno pitanje postaje s vremenom

²³ Skupina autora, 1956., str. 88.

²⁴ Skupina autora, 1956., str. 88. – 89.

²⁵ H. Kapidžić, 1958., Isto, str. 36.-38.

političko pitanje koje se koristilo kada je trebalo posvađati narode Bosne i Hercegovine, a i vezivalo se uz aneksiju.²⁶

²⁶ H. Kapidžić, 1958., Isto, str. 47.

5. ANEKSIJA BOSNE I HERCEGOVINE

Odnosi između Austro-Ugarske i Srbije postali su 1906. godine veoma napeti što će rezultirati carinskim ratom koji se još nazivao *ratom svinja*. Rat se očitovao u previsokim carinskim pristojbama za srpske poljoprivredne proizvode, pogotovo za svinje. Srbiji su bili uskraćeni i austrijski zajmovi te ona ne želeći biti austrijski satelit postaje ekonomski samostalna. Dobiva kredite od Francuske, put za izvoz stoke našla je preko turskog teritorija, a tržište joj je dala Njemačka. Austrijski ministar vanjskih poslova barun von Aehrenthal je kasnije pokušao izgladiti stvari sa Srbijom, no to više nije bilo lako. Sljedeći potez koji je bilo potrebno povući bio je potez protiv Srbije.²⁷

Navelo je to ministra von Aehrenthala na razmišljanje o zauzeću Srbije, a u Bosni se govorilo o proširenju sve do Soluna. Tada je pala odluka o promjeni statusa Bosne iz okupiranog osmanskog područja u pokrajinu potpuno pripojenu Austro-Ugarskoj Monarhiji. Od odluke do same aneksije proći će još koja godina, no svakako ju je ubrzala *mladoturska revolucija* 1908. godine. Nakon što je Abdulhamid svrgnut mladoturci i uvođenje parlamentarnog sustava u Turskoj mogli su otvoriti pitanje Bosne i istaknuti pravo Turaka na nju te im ponuditi demokratičniji sustav od austrougarskog. Austrougarska nije željela da se to dogodi i zato ministar von Aehrenthal proglašava 5. listopada 1908. aneksiju Bosne i Hercegovine.²⁸

5.1. Diplomatska kriza

U proglasu koji je Bosancima i Hercegovcima upućen 7. listopada car i kralj aneksiju je opravdao potrebom uvođenja Ustava. Navodi kako će tako pokazati vjeru u političku zrelost Bosne i Hercegovine. Odlučili su zemlji podijeliti konstitucionalne ustanove koje će odgovarati njihovim prilikama te zajedničkim interesima. Ističu jednakost pred zakonom, jednaku zaštitu svih vjeroispovijesti, jezika i nacionalne svojstvenosti. Povlačenjem trupa iz Novopazarskog sandžaka car je pokazao kako su njegove namjere miroljubive. Ipak aneksija je izazvala diplomatsku krizu u koju su mnoge zemlje bile uključene. Velika Britanija i Francuska su smatrale kako je aneksijom izmijenjen Berlinski ugovor te da je javno

²⁷ A.J.P. Taylor, Isto., str. 267.

²⁸ D. Dukovski, Isto, str. 227.-228.

povjerenje narušeno. Veliko uzbuđenje aneksija je izazvala i u Italiji i Rusiji, a posebno u Srbiji, Crnoj Gori i Turskoj.²⁹

Srbija je čak bila spremna objaviti rat Austro-Ugarskoj, no od toga će ju odgovoriti ruski ministar vanjskih poslova Alexandar Izvoljski. Diplomatsku krizu Austro-Ugarska nastoji riješiti sklapanjem ugovora s Turskom. Prema tom ugovoru koji je potpisan u veljači 1909. Austro-Ugarska je stekla potpuno pravo nad Bosnom i Hercegovinom, uz obavezu povlačenja iz Novopazarskog sandžaka, jamčenja pune vjerske slobode bosanskim muslimanima te uz odštetu 2,5 milijuna turskih funti koje će platiti Istanbulu. Tako je i formalno prestao sultanov suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom.³⁰

Kriza će se smiriti kada Njemačka 1909. godine preda ultimatum vladi u Petrogradu kojim traži da Rusija jasno i formalno prizna aneksiju. Rusija je to odmah i učinila, a slijedile su je i Srbija te Crna Gora.³¹

5.2. Utjecaj aneksije na život u Bosni i Hercegovini

Aneksija je na Bosnu i Hercegovinu pozitivno djelovala. S obzirom da je sada bila čvršće u rukama Austro-Ugarske bilo joj je dozvoljeno razvijanje političkog života. Još od 1906. se osnivaju stranke kao Muslimanska narodna organizacija, Srpska narodna organizacija (1907.) i Hrvatska narodna zajednica (1908.), no tek nakon aneksije će djelovati kao prave političke stranke unutar izabranog Zemaljskog sabora. U svim trima strankama aktivno su djelovali pripadnici školovanih i imućnijih elita, a ljudi koje su zastupali su većinom bili seljaci. Ni pravoslavna ni katolička stranka nisu imale potrebnu većinu pa su se počele nadmetati za naklonost muslimana. U tome su uspješniji bili katolici koji su 1911. potpisali s muslimanima sporazum. Tom sporazumu prethodio je proces intelektualnog i kulturnog uvjeravanja i dokazivanja kako su bosanski muslimani zapravo islamizirani Hrvati odnosno Srbi. Muslimanski intelektualci koji su studirali na Zagrebačkom ili nekom drugom austrougarskom sveučilištu zajedno s Hrvatima lakše su se identificirali s njima. No bilo kakav savez nije bio posebno čvrst jer su sve tri stranke bile politički oportunističke.³²

Vlasti u Bosni i Hercegovini su pratile raspoloženje stanovništva nakon aneksije i o tome izvještavale Beč. Iz izvještaja se saznaje kako je veliki dio kršćanskog stanovništva

²⁹ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Svjetlost, Sarajevo, 1976., str. 188.-189.

³⁰ D. Dukovski, Isto, str. 228.

³¹ M. Imamović, Isto, str. 189.

³² D. Dukovski, Isto, str. 229.

nezainteresiran za politički život. Smatraju kako bi se seljaštvo snažno opiralo povratku turskih vlasti, a aneksiju prihvaćaju bez uzbuđenja s nadom u bolji i lakši život. Što se tiče muslimana, njih je brzo i iznenadno provođenje aneksije zaprepastilo. Za njih je to bio neočekivani udarac koji će teško prihvatiti. Mnogi se neće snaći u novim uvjetima te će se odlučiti na iseljavanje. Srpsko građansko stanovništvo teško je prihvatilo aneksiju, dok je ono na selu puno lakše.³³

Oni dijelovi zemlje u kojima je stanovništvo uvijek bilo spremno na pobunu protiv vlasti, a to su Nevesinje i Gacko u Hercegovini, sada su djelovali vrlo mirno. Ljudi su bili prijateljski raspoloženi, puni poštovanja prema vlastima, a seljaci su očekivali popravljjanje svoga položaja. Čak je i na crnogorskoj granici bilo vrlo mirno te se nisu zapažale nikakve vojne pripreme.³⁴

5.3. Proglašenje Ustava

Nakon proglašenja aneksije Bosna i Hercegovina ostaje krunski *corpus separatum*, ali s nekom vrstom ustava i sabora kojega je car najavljivao. Pripreme oko donošenja ustava nisu bile lake ni jednostavne. Zajedničko ministarstvo formiralo je ustavnu anketu u veljači 1909. kako bi se u njoj raspravljalo o budućem ustavu. Anketu je sazvao civilni adlatus baron Benko. U ustavnoj anketi sudjelovala su 24 predstavnika iz Bosne i Hercegovine, od toga osam Srba, deset muslimana, pet Hrvata i jedan Jevrej. Svi predstavnici su iznosili svoje viđenje ustava i zastupali svoje stavove.³⁵

Ustav se pripremao više od godinu dana, a svečano je proglašen 20. veljače 1910. godine uz prisustvovanje članova vlade, viših činovnika, predstavnika građanskih i vojnih vlasti, općina i autonomnih oblasti te drugih uglednih građana. Ustavni poredak se regulirao u šest zakona. To su Zemaljski ustav (štatut), Izborni red, Saborski poslovni red, Zakon o društvima za Bosnu i Hercegovinu, Zakon o skupljanju za Bosnu i Hercegovinu te Zakon o kotarskim vijećima. Prvobitna minimalna prava su se prema ideji takozvane piramidalne ustavnosti trebala postupno promijeniti, vrhovnu vlast je i dalje imalo zajedničko Ministarstvo financija u Beču i Zemaljska vlada u Sarajevu. Ustavom i pratećim zakonima su uvedene 3 nove institucije – Sabor kao najvažnija, Zemaljski savjet i kotarsko vijeće.³⁶

³³ M. Imamović, Isto, str. 192.-193.

³⁴ Hamdija Kapidžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine*, Svjetlost, Sarajevo, 1968., str. 60.

³⁵ H. Kapidžić, 1968., Isto, str. 61. -62.

³⁶ M. Imamović, Isto, str.212.-213.

6. ZAKLJUČAK

Nakon što je Austro-Ugarska vojnim putem slomila otpor stanovništva bilo je potrebno sklopiti sporazum s osmanskim vlastima kako bi neometano mogla provoditi reforme. Osnivanje mnogobrojnih državnih škola jedna je od pozitivnih posljedica okupacije. Osim što su osnivale nove, komunalne škole dopustili su rad pravoslavnim, muslimanskim i katoličkim konfesionalnim školama te pokušali sistematizirati i poboljšati nastavu te stvoriti dojam o jednakosti i ravnopravnosti vjera. Posebno je zanimljiva bila Bosna i Hercegovina zbog svojih prirodnih bogatstava i koliko god izgledalo da je Austro-Ugarska iskorištavala ta bogatstva ne može se zanemariti činjenica da se gospodarstvo u vrijeme okupacije počelo razvijati. Osim što su izgrađene prometnice i željeznice, šumarstvo i ugljenarstvo su bili u velikom zamahu, a pristupanje Carinskoj uniji dovelo je do boljeg protoka robe te razvoja trgovine. Činjenica je da je stanovništvo Bosne i Hercegovine moglo i više iskoristiti okupacijsko i aneksijsko razdoblje za razvoj svoje države, no često zbog straha ili svojih vjerskih stavova nije prihvaćalo suvremene metode i povlastice koje su im se nudile od strane austrougarskih vlasti. Najbolji primjer je poljodjelstvo koje je unatoč svim poticajima i ulaganjima ostalo primitivno i zapušteno, a sve zbog stanovništva koje se teško prilagođavalo novim uvjetima. Austrougarska okupacija zaslužna je i za razvijanje političkog života Bosne i Hercegovine i naposljetku donošenje Zemaljskog ustava.

7. POPIS LITERATURE

1. Coquelle, Pierre, *Historija Crne Gore i Bosne*, Historijski Institut Crne Gore, 1998.
2. Dukovski, Darko, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, I.dio (1800. do 1914.), Alineja, Zagreb, 2005.
3. Imamović, Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Svjetlost, Sarajevo, 1976.
4. Kapidžić, Hamdija, *Hercegovački ustanak 1882.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958.
5. Kapidžić, Hamdija, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Svjetlost, Sarajevo, 1968.
6. Malcolm, Noel, *Povijest Bosne, Erasmove svjedočanstva*, Zagreb-Sarajevo, 1995.
7. Pavličević, Dragutin, *Kratka politička i kulturna povijest Bosne i Hercegovine*, Hrvatski informativni centar, Zagreb, 2000.
8. Skupina autora, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2.dio, Bosna, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb MCMLVI
9. Skupina autora, *Povijest 16, Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa (1914.-1936.)*, Jutarnji list, Zagreb, 2008.
10. Taylor, A.J.P., *Habsburška Monarhija 1809. – 1918.*, Znanje, Zagreb 1990.